FOLKLOR PROZASÍNDA GÚNÁ KONCEPTINIŃ SYUJET QURÍLÍSÍ HÁM ONÍŃ JANRLAR ARALÍQ MODIFIKACIYASÍ

Qalbaeva Gulparshın Sarsenbaevna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
kalbaevagul1977@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

СЮЖЕТНАЯ СТРУКТУРА КОНЦЕПТА ГРЕХА В ФОЛЬКЛОРНОЙ ПРОЗЕ И ЕГО МОДИФИКАЦИЯ МЕЖДУ ЖАНРОВ

Калбаева Гулпаршын Сарсенбаевна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE NARRATIVE STRUCTURE OF THE CONCEPT OF SIN IN FOLKLORE PROZE AND ITS MODIFICATION ACROSS GENRES

Qalbaeva Gulparshin Sarsenbaevna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, docent*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: gunoh, motiv, syujet konstruktor, tabu, jazo, epikalıq matn tarkibi, didaktik funksiya.

Rezyume. Ushbu maqolada turkiy xalqlar, xususan, qoraqalpoq folklorınıń nasriy janrlari (mif, ertak, doston, afsona, naql) asosida gunoh konsepining syujet tuzilishi va uning janrlaro o’zgarishi tadqiq etilgan. Har bir janrning epikalıq matn tarkibini shakllantiruvchi gunoh konseptining mantiqiy modeli hamda syujet konstruktorligi, matn kompozitsion tarkibi aniqlangan.

Ключевые слова: грех, мотив, сюжетный конструктор**,** запрет-табу, наказание, структура эпического текста, дидактическая функция.

Резюме. В статье рассматривается нарративная структура концепта «грех» и его жанровые вариации на материале прозаических жанров тюркских народов — в частности, каракалпакского фольклора (мифов, народных сказок, эпических сказаний и легенд). Выявляются логическая модель концепта «грех», определяющая эпический текст, а также принципы построения сюжета и композиционная структура текста в рамках каждого из жанров.

Key words: sin, motive, plot constructor, prohibition/taboo, punishment, structure of an epic text, didactic function.

Summary. This article examines the narrative structure of the concept of "sin" and its genre variations based on the prose genres of Turkic peoples—specifically, Karakalpak folklore (myths, folktales, epic narratives, and legends). It identifies the logical model of the concept of "sin" that shapes the epic text, as well as the principles of plot construction and the compositional structure of the text within each genre.

Kirisiw. Túrkiy xalıqlar (qazaq, qaraqalpaq, bashqurt, tatar, túrk, Altay xalıqları) folklorında gúná hám jaza túsinigi islamǵa shekemgi bolǵan kóshpeli dástúrleri (Táńirshillik), tábiyatqa sıyınıw hám de keyinirek islam dininiń tásiri menen bekkem baylanısıp ketedi. Túrkiy gúrrińshilik dástúrinde gúná – bul áwele, kosmoslıq teń salmaqlıqtıń buzılıwı, tábiyatqa húrmetsizlik yamasa urıw-qáwim nızamlarına qıyanet etiw bolıp tabıladı.

Folklor shıǵarmalarında «gúná» konceptiniń túsindirmesi arxaikalıq tabular (tıyım salıwlar), diniy táliymatlar, miflik kózqaraslar hám qadriyatlar tiykarında payda bolǵan. Onıń tekst dúzilisi obrazlı motivler, sınawlar, jaza/táwbe/keshirim/sıylıqlaw syujetlik tekst kompoziciyasına tiykarlanadı. Har bir folklor janrında bul túsinik ózine tán formalıq hám hár qıylı mazmunlıq qırları menen kórinis tabadı.

Talıqlawlar hám nátiyjeler. Folklor shıǵarmalarında “gúna” koncepti arxetiplik túsinik wazıypasın atqarıp, tekst qurılısın eki polyus- jaqtılıq (jaqsılıq) hám qaranǵılıq (jawızlıq) tiykarında quradı. Didaktikalıq jaqtan bul qádriyat epikalıq waqıyalardı basqarıwshı (gúna\ jaza \ táwbe/qutqarılıw) syujet halqasın payda etip, tınlawshıǵa etikalıq tálim-tárbiya beredi.

Folklor prozasın analiz etkende, bul túsiniktiń ayrıqsha dúzilisi hám bir neshe funkciyaların kóriwmizge boladı. Arxaikalıq jaqtan "gúna" abstrakt túsinik emes, bálki qatań erarxiyalıq hám logikalıq shınjırǵa iye sistema retinde kórinedi.

Gúnanıń nátiyjesi jaza yaǵnıy túrli sınaqlarǵa hám apatlarqa ushıraw. Islengen gúna anıq bir fizikalıq yamasa psixikalıq tómenlewge, konflikttiń keskinlesiwine alıp keledi. Bunıń sheshimi táwbe hám pákleniw. Qaharmannıń óz gúnasin ańlap jetip, keshirim soranıwı, táwbe etiwi hám pákleniwi kerek boladı. Yamasa qaharman islegen gúnası saldarınan basqa jurtlarǵa (ózge álemge) saparǵa ketiwge májbúr boladı.

Folklor shıǵarmalarında "gúna" didaktikalıq qural (ruwxıy sabaq) bolıp xızmet etedi hám syujettiń rawajlanıwına tásir kórsetedi. Gúna syujetti háreketlendiriwshi - konfliktti júzege keltiriwshi mexanizm. Qaharmanlar arasındaǵı tiykarǵı konfliktler kóbinese qaharmanlardıń gúna islewinen baslanadı.

“Gúná” konceptiniń folklor prozasındaǵı modifikaciyası kosmoslıq tártipti buzıw (insan hám Jaratıwshı yáki onıń payǵambarları, áwliyeleri, kult, totem, pirler, diniy ustazlar ortasındaǵı vertikal baylanıslardı buzıw yáki tábiyatqa qarsı shıǵıw), jámiyette ornatılǵan urıw-qáwim nızam-qaǵıydaların hám diniy, turmıslıq taqıyıqlardı (tabu) buzıw menen belgilenedi. Máselen, suw yáki ottı bılǵaw, qáwender kultlerdi nariyza etiw yáki olardı óltiriw, nandı ayaq astı etiw, ata-ana ǵarǵısına qalıw, miymandaslıq qaǵıydaların buzıw, jalǵan guwalıq beriw, sıyqırshılıq, palkerlik penen shuǵıllanıw, menmenlik (kibr), mazaq etiw, ekijúzlemeshilik, nashúkirlik, buzıqshılıq, qadaǵan etilgen zatlardı jew eń awır gúná sıpatında talqılanadı.

Sonıń menen birge "gúna" koncepti shıǵarmanıń kórkemligin támiynlewshi qural yamasa ápiwayı diniy túsinik emes, bálki jaqsılıq hám jamanlıqtı ayırıwǵa xızmet etiwshi, etikalıq qaǵıydalardı bekkemlewshi, sonday aq

dóretpeniń tárbiyalıq (didaktikalıq) mazmunın támiyinlewshi qural bolıp tabıladı.

Dástanlarda “gúná” konceptiniń tekst dúzilisi **e**pikalıq keńlikke iye bolıp, ol siyasiy-jámiyetlik, etikalıq qaǵıydalarǵa tiykarlanadı. Onda qaharmannıń urıw-qáwim tártip-qaǵıydaların buzıwı, dástúrlerge boysınbaw, taqıyıqtı buzıw, jalǵan sóylew, ata-ananı nariyza etiw, el-xalıqqa qıyanet etiw, anttı buzıw xalıq qaharmanı ushun eń awır gúná esaplanadı. Gúná burılıs noqatın (konflikt) payda etedi.

"Alpamıs" dástanındaǵı Baysarı obrazınıń gúnası hám de tabudıń (qadaǵan etiw) óz ara baylanıslılıǵın analiz etemiz.

Baysarınıń jol qoyǵan gúnası, onıń tiykarındaǵı arxaikalıq tabu (qadaǵan etiw) hám olardıń dástan tekstine tásiri tómendegi jaǵdaylarda kórinedi:

1. Baysarınıń gúnası: zakat tólewden bas tartıwı. Bul sociallıq hám etikalıq tabu. Dástanda syujettiń túyini hám barlıq tragediyalardıń baslanıwı Baysarınıń zakat beriwden bas tartıwı menen baylanıslı. Óytkeni, túrkiy xalıqlardıń mentalitetinde hám arxaikalıq túsiniklerinde jası kishi bolsa da, urıw baslıǵın yamasa bolajaq xanǵa boysınbaw – social tártipti buzıw (gúna) esaplanǵan. Baysarınıń "Gelleńnen aylanayın, Alpamıs, bay bolsam da, saǵan qul bolaman ba?" degen menmenligi (kibr) – urıw birligin saqlaw haqqındaǵı ázeliy hám muqaddes qadaǵan etiwdi (tabu) buzıwshılıq bolıp tabıladı.

Bul gúna syujetti bunnan bılay rawajlanıwına hám konflikttiń júzege keliwine sebepshi boladı. Baysarı óz kibiri hám azǵınlıǵı sebepli qaramaǵındaǵı uruwlasların ertip, ózge elge — qalmaqlar jurtına kóship ketedi. Tekst dúzilisinde bul gúna tómendegi dinamikanı júzege keltiredi:

Mákannıń ózgeriwi (Jarıq dúnyadan qarańǵılıqqa): Qońırat elinen (óz úyi, tártip hám ádalat mákanınan) ketiwi nátiyjesinde qońırat uruwı bólinedi, qaharmanlardı qáwip-qáterlerge tolı jat jurtqa (tártipsizlik, jawızlıq mákanına) jetekleydi. Bunıń nátiyjesinde Baysarı hám onıń xalqı jazalanadı. Baysarı qalmaqlar jurtında qádir qımbatınan ayrıladı, xorlanadı, mal-múlki talanadı. Bul jol qoyılǵan gúnanıń anıq jazası bolıp tabıladı.

Bul qadaǵan etiwdiń buzılıwı nátiyjesinde dástan tekstinde jańa hám úlken bir syujet sızıǵı – Alpamıstıń Barshındı qutqarıw ushın saparǵa atlanıwı hám shıǵarmanıń kulminaciyasın júzege keltiredi. Eger Baysarı dáslepki gúnanı islemegende dástan syujeti Jiydeli Baysın (Qońırat elinen) sheńberinen shıqpaǵan bolar edi. Bul gúnanıń sheshimi táwbe (yamasa pákleniw) menen juwmaqlanadı. Dástan aqırında Baysarı óz gúnasın, yaǵnıy óz elinden keship, jat elge ketiw gúna ekenligin ańlap jetedi. Alpamıs onı qutqaradı, Baysarınıń táwbesı hám óz jurtına qaytıwı menen dástan "jaqsılıq jeńisi" formulasın tolıq tamamlaydı. Bunnan kórinip turıptı, qaharmannıń gúnası dástan janrında tekstti keńeytiw, qaharmanlardı uzaq sayaxatlarǵa jiberiw hám tıńlawshıǵa "óz elińnen ketpe, úlkenlerge (yamasa ádalatlı tártipke) qarsı shıqpa" degen didaktikalıq sabaqtı beriwde eń tiykarǵı mexanizm esaplanadı.

Folklordıń kishi prozalıq shıǵarmalarında (ertekten basqa ańız, ápsana ráwiyat) “gúna” koncepti dástanlardaǵı sıyaqlı keń kólemli epikalıq situaciyalar (urıslar, ózge jurtlarǵa saparǵa ketiw, sociallıq konfliktler) arqalı emes, bálki júdá ıqsham, keskin hám tikkeley didaktikalıq (tárbiyalıq) logika tiykarında ańlatıladı.

Kishi prozalıq janrlarda bul koncept teksttiń kompoziciyalıq dúzilisin qurıwshı baslı element esaplanadı. Onı tómendegi belgiler arqalı analiz qılıwmız múmkin:

1. " Gúna" nıń logikalıq modeli – jaza. Dástanlarda qaharmannıń gúna yamasa qátesi jıllar dawamında (mısalı, Alpamıstıń 7 jıl zindanda jatıwı) rawajlansa, kishi prozalıq shıǵarmalarda "Gúna → Jaza" logikalıq shınjırı júdá tez hám ayawsız ámelge asadı:

Ertek, ápsana hám ráwiyatlarda insan tábiyat nızamın yamasa sociallıq tabudı buzǵan zamatı jazalanadı. Mısalı, tawdagi muqaddes bulaqtı bılǵaǵan yamasa balasın emizip atırǵan ana kiyikti atqan ańshı sol zamatı tasqa aylanıp qaladı. Bul jerde gúna tekstti simvolikalıq hám vizual juwmaqqa (tas formasındaǵı háykel epizodına) alıp keledi.

Mif hám ápsanalardıń tekst dúzilisinde **q**aharamannıń taqıyıqlardı (tabu) buzıwı, ǵayrıtábiyiy kúshlerdi ǵázeplendiriw hám onıń saldarınan keletuǵın anıq jaza (qáwip-qáterge ushıraw yáki tasqa aylanıw) strukturası ústinlik etedi.

Bunday mif, ápsana hám ráwiyatlarda gúná ózinin diniy mazmunın saqlap qaladı. Ol Quday tárepinen ornatılǵan tártipti buzıwshı, jawızlıqqa qaratılǵan sanalı qarar (tańlaw yaǵnıy qastan islengen) retinde súwretlenedi.

Erteklerde gúná (taqıyıqtıń buzılıwı) motivi syujetti háraketke keltiredi. Ertek tekstin izertlewshiler (ásirese, V. Propp klassifikaciyasında) bul motivtiń dúzilisin «Taqıyıq» (Interdiction), «Taqıyıqtıń buzılıwı» (Violation), «jaza» hám «qáteni dúzetiw» sıyaqlı syujetlik konstrukciyalarǵa bóledi. Eger de qaharman taqıyıqtı buzbasa, ertek syujeti rawajlanbaydı hám tekst turaqlı kompoziciyaǵa iye bolmaydı. Usı tiykarda sıyqırlı hám turmıslıq erteklerdiń tekst dúzilisi úsh basqıshlı kompoziciyalıq modelge tayanadı:

1) Qaharmanǵa taqıyıq qoyılıwı (máselen, “atıńdı aytpa”, "artıńa qarama", "qara qapını ashpa", «ol qudıqtan suw ishpe», «qustıń ushıp ketip baratırǵanın kórme»);

2) Qaharmannıń qáteligi yáki jawız kúshler hiylesi menen gúná islewi (taqıyıqtıń buzılıwı);

3) Qaharmannıń óz ayıbın juwıw ushın saparǵa atlanıwı, sınaqlardı jeńip ótip, qaharmanlıq kórsetiwi arqalı óz qátesin dúzetiwi (reabilitaciya). Bunda gúná kóbinese wádeni buzıw (ant buzıw) kórinisinde súwretlenedi.

Arnawlı bir bólmege yamasa aymaqqa kiriwdi qadaǵan etiw (mısalı, “Góruǵlı” dástanında yamasa “Suymurıq qus”, “Úsh aǵayinli batırlar”, “Qıran batır”, “Kók saqal” sıyaqlı erteklerdegi ǵáziyne xanası yamasa qulıplawlı jertóle) motivine qurılǵan ertekler bar. Bunda ertek qaharmanı belgili bir bólmege yamasa jertólege kirmesligi, yáki málim bir tárepke qarap júrmesligi kerek. Máselen, “Suymurıq qus” yamasa “Úsh aǵayinli batırlar” erteginde genje batırǵa qırqınshı bólmeniń gilti beriledi, biraq oǵan kirmesligi aytıladı. Bul sheklew (tıyım) qawipsiz hám qáwipli dúnyalar arasındaǵı shegaranı belgileydi. Qaharman óz qızıǵıwshılığı sebepli bólmeniń esigin ashadı hám qamap qoyılǵan dáwdi (aydarha) azat etip jiberedi. Bul jerde gúná (taqıyıqtıń buzılıwı**)** jawızlıqtıń jerge qayta jayılıwına sebepshi boladı. Qaharmannıń nadurıs háreketi nátiyjesinde dáslepki párawanlıq buzıladı hám onı buzıwǵa qaratılǵan jawız kúshlerdiń (dáwler, aydarhalar, jalmawızlar) insaniyat álemine bastırıp kiriwine múmkinshilik beredi.

Usıǵan uqsas syujetlik liniya “Qıran batir” erteginiń syujetinde de ushırasadı. Ertek ekspoziciyasında bas

qaharman Qıran batırdıń ıqtıyarında kóp bólmeli sawlatlı saray hám ondaǵı ǵáziyneler bar.

Áke yamasa joqarı kúshler oǵan qatań taqıyıq qóyadı: "Sen bul saraydıń barlıq bólmelerin ashıp kiriwiń múmkin, bıraq hesh qashan bul giltke tiyme, bul kishi jasırın esikti ashpa". Aqsaqallar joq gezinde qızıǵıwshılıq ústinlik etedi (kóbinese malika tárepinen májbirlenedi). Qaharman jasırın giltti urlap aladı hám qadaǵan etilgen esikti ashadı. Nátiyjede qamap qoyılǵan jawız kúshler yamasa tilsimli jánlikler (bul ertekte tilsimli atlar kórinisindegi peri, per-izadlar) ashıq bólmeden atılıp shıǵadı. Olar malikanı urlap, ushıp ketedi. Gúná (taqıyıqtıń buzılıwı**)** tınish, párawan turmıstı joq etedi, bul bolsa Qıran batırdıń qátesin dúzetiw ushın yaǵnıy urlap ketilgen malikanı izlew ushın uzaq, qáwipli sayaxatqa barıwǵa májbúr etedi. Sol arqalı ertektiń waqıyaları rawajlanıp baradı.

Ertek janrında gúnánı juwıw (pákleniw, tazalanıw) syujet strukturasınıń da ózine tán ózgesheligi bar. Bunda mif hám ápsanalardaǵı sıyaqlı gúnánıń aqıbeti tragediya menen juwmaqlanbaydı. Ertek tekstiniń strukturası «Gúná → Jaza → Táwbe/Sınaq → Sıylıq» formulasına boysınadı. Qaharman óz gúnásın juwıw ushın awır fizikalıq hám ruhıy sınawlardan ótedi (máselen, jeti jup temir gewishti kiyip tozdıradı), ayıptan qutılıw ushın tólem tabıwǵa tilsimli sayaxatqa ketedi. Nátijede ol jáne de kúshlirek hám aqıllı, dana qaharmanǵa aylanadı.

Tildi tıya almaslıq, sır saqlay almaslıq, anttı (wádeni) buzıw folklor prozası tekstinde eń kóp ushırasatuǵın gúná túrleriniń (verbal gúná) biri. Bul gúná sebepli qaharman qolǵa kiritken hámme baylıqlarınan ayrılıp, syujet basındaǵı nashar, jupını jaǵdayına qaytadı hám hámmesin qaytadan, nolden baslawǵa majbur boladı.

Erteklerdegi kórinisi: Kórgen-bilgen gayrıtabiyiy sırdı basqalarǵa aytıp qoyıw yáki anttı buzıw (wádeden qaytıw). Qaharman sıyqırlı álemnen qaytıp baratırǵanda «artıńa qarama» yáki «atıńdı hesh kimge aytpa» degen shártti buzadı.

Óz atınıń sırın ashpaw tabu (sıyqırlı at) **k**óplegen turkiy xalıqlarda bolǵanı sıyaqlı qaraqalpaq folklorında, úrip-ádet dástúrlerinde de bar. Bul tabu adam atı (yáki sıyqırlı janızatlardıń) olardıń janı (ruwhı) hám tirishilik kushi menen baylanıslı degen miflik isenimlerge baylanıslı payda bolǵan. Adamnıń atın aytpaw, jasırıw (sır tutıw), yamasa onı qattı bálent dawıs penen baqırıp aytpaw – eger bul tabu buzılsa sol at iyesin jawız ruwxlarǵa tapsırıw degen mánini ańlatqan.

Bul motiv kóbinese turmıslıq erteklerde, ashıqlıq dástanlarda, insan menen periniń neke qurıwı haqqındaǵı áńgimelerde ushıraydı. Bunday áńgimelerdiń syujet dúzilisinde bas qaharman sırlı qızǵa (aqqus yáki kepter patin taslaǵan peri) úylenedi. Ol peri qız jigit penen adamlar áleminde jasawǵa razı boladı, biraq qatań shárt qoyadı: “Hesh qashan, hesh kimniń aldında meniń haqıyqıy (sırlı, jasırın at) atımdı aytpa hám qay jerden kelgenimdi aytpa”, diydi. Jigit shártke kónedi. Jigit bayıp ketedi. Keyin ala qaharman úlken bir zıyapatta (toyda) kewli kóterilip, hádden tıs maqtanshaqlıq etip shártti buzadı. Toyǵa jıynalǵan miymanlarǵa áyeliniń eń sulıw, gayrıtábiyiy ekenligin sıpatlawǵa urınıp, ol bálent dawıs penen áyeliniń jasırın atın, onıń násli peri zatınan ekenligin aytıp qoyadı. Sol zamatta aq sıyqır kúshi joǵaladı. Peri qız qusqa aylanıp, eriniń wádesine qıyanet etkenine ǵázeplenip, adam jetip bara almaytuǵın jurtlarǵa (Gohiqap tawlarınıń arǵı jaǵındaǵı jer astı álemine) ushıp ketedi. Qaharmanda hesh nárse qalmaydı, Ol párawan turmısınan ayrıladı.

Bul tabudıń mánisi sóz muqaddes nárse, ol jaratıwshańlıq hám buzǵınshılıq kúshke iye. Shártti buzıw (anttı buzıw, sonday aq, jasırın attı aytıw) hár dayım adamlar arasındaǵı isenimge qıyanet bolıp tabıladı. Sonday aq, onıń aqıbeti qaharmannıń joqarı kúshlerdiń ruwhıy hám materiallıq qáwenderliginen ayrılıwına alıp keledi.

Joqarıda kórip ótkenimizdey, erteklerde qaharman óz tágdirin sózi (lebizi) hám ámeldegi is-háreketi arqalı sınawdan ótkiziletuǵınlıǵın joqarıda talıqlaǵan eki motiv kórsetip turadı.

Adamnıń atın aytpaw tabuı keyin ala “At tergew” (sózbe-sóz “at soraw” yáki “at aytpaw”) urip-ádet, dástúrine aylandı. Bul úrip-ádet túrkiy xalıqlardıń, sonıń ishinde qazaq hám qaraqalpaq shańaraqlarınıń ózine tán milliy ózgesheligin belgileydi. Yaǵnıy, kelinge qaynata-qaynenesiniń, eriniń jaqın tuwısqanlarınıń atın aytıwdı taqıyıqlaydı. Bul ápiwayı ırım emes, bálki shańaraq aǵzalarına húrmet, iybe hám ádep-ikramlılıqtıń eń joqarı forması.

Turkmen, ózbek, qazaq, qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginde qısqa kórkem didaktikalıq ertekler (ibratlı ráwiyatlar), mif, ápsanalar ayırıqsha orın tutadı. Onda eń ken tarqalǵan belgili syujet transcendental gúnanıń[1] mazmunın súwretlewshi qırıq jaslı qudayjoy salıq adam (asket) hám táwbe qılǵan gúnákar qaraqshı haqqındaǵı áńgime. Bul ápsananıń epikalıq syujet qurılısı "ózin salıh adam dep esaplawshı, sırtqı kórinisi boyınsha qudayjoy, namazxan adam hám ayıbın moyınlaǵan gúnakar (pákleniw ushın ishki qálew)" ortasındaǵı ekilik qarama-qarsılıq tiykarında qurılǵan. Teksttiń kulminaciyalıq noqtası hám sonıń menen birge, semantikalıq ózegi salıh adamnıń aqılıy háreketi – menmenlik (kibr) hám ruhıy takabbırlıǵınıń kórinisi. Salıh adamnıń gúnakar adamdı kórgende ǵázepleniwi xalıq awızeki dóretiwshiligi sheńberinde ilâhiy húkim huquqın tartıp alıw sıpatında aytıladı, bul ilâhiy húkimniń eń joqarı kórinisi bolıp tabıladı. Strukturalıq analiz kózqarasınan alıp qaraǵanda, bul diniy gúna taqdirdi bir zamatta ózgertiwshi mexanizmdi iske túsiredi: Qudayjoylıq qıyalı, menmenlik gúnası, ruwxıy qulaw/ lánet / táwbe/muqaddes pákleniw / keshirim.

Bul ápsana tekstinen tómendegidey semantikalıq mazmun kelip shıǵadı: qırıq jıllıq asketizm bir ǵana aqılıy gúna sebebinen biykar etiledi. Solay etip, diniy-dástúriy máresim (namaz, ibadat) ekijúzlemeshilik hám egosentrizm gúnanıń jasırın, biraq eń qáwipli formasın ańlatadı, ruwxıy soqırlıq hám inayattı (pákleniw, qutqarılıw) joǵaltıw menen jazalanadı.

Folklor janrlarınıń evolyuciyası nátiyjesinde yaǵnıy mif hám ápsanadan ertekke ótken syujette jawız ruxlar álemine (sıyqırlı ertekler) ótiw dáwirinde gúná túsinigi sezilerli dárejede semantikalıq hám kórkemlik jaqtan ózgerislerge ushıraydı. Ertek tekstlerinde diniy dogmanı buzganlıǵı ushın qaharmandı fizikalıq jazalaw vizual, grotesk hám zoomorflıq formalarga iye boladı.

* "Transsendent gúná" qatań teologiyalıq yamasa kanonlıq túsinik emes. Keń mániste, bul sóz dizbegi tek ǵana jerdegi qaǵıydalardı ǵana emes, bálki adamzat jámiyetindegi barlıq nızamlardı buzatuǵın jınayattı ańlatadı.

Nızambuzıwshılıq (gúna) ertek tekstinde ózgeriwi tómendegidey tiykarǵı jónelislerde júz beredi:

Eger ápsanada gúná ruwxqa tásir etse (iymannan ayrılıw, ruwxıy qulaw/ lánet, dozaq azabı), ertekte ol adamnıń fizikalıq sırtqı pishimin deformaciya etedi. Qatań taqıyıqtı buzıw, aqsaqallarǵa húrmetsizlik yáki qanlas tuwısqanlıq qatnaslarǵa qıyanet etiw tasqa aylanıw yamasa haywanǵa - eshek, iyt, qasqır, shoshqaǵa aylanıw deformaciyası qollanıladı. Gúnakar adam sırtqı qıyapasın joǵaltadı hám jırtqısh haywanlar taypasına kiredi.

Erteklerde qıyapanıń ózgeriwi arxaikalıq kontekst bolıp, onda "gúná" túsinigi diniy túsiniklerden ǵárezsiz bolıp, óziniń etimologiyasına – yaǵnıy "qate", "joldan azıw" yamasa "qadaǵan etiwdi buzıw" mánislerine qaytadı. Máselen slavyan xalıqlarına belgili bolǵan Alyonushka hám onıń inisi Ivanushka haqqındaǵı ertek syujetinde Ivanushka ájapasınıń qadaǵan etiwine qaramay, haywan izindegi suwdan ishedi. Xristian diniy kózqarasınan bul – boysınbaslıq gúna bolıp tabıladı. Biraq ertekte bul tilsimli qadaǵan etiwdiń buzılıwı esaplanadı. Jaza dozaq azabı kórinisinde emes, bálki zoomorf kórinisinde boladı. Ivanushka ılaqqa aylanıp qaladı. Bul "gúná" dan tazalanıw bolsa Alyonushkanıń ólimi hám qayta tiriliwi arqalı ámelge asadı.

Ápsanalarda da gúnánıń jazası retinde qaharmannıń sırtqı qıyapanıń ózgeriwi detalı ushırasadı, biraq onda ertektegidey qaharman ayırım shártlerdi orınlaw arqalı aldıńǵı qálpine qayta almaydı. Máselen, "Ana ǵarǵısı" degen ápsanada: ata-anasınıń narazılıǵına sebep bolǵan perzentler úyden qashıp ketip baratırǵanda, anası artınan lánetleydi (aq qıladı). Sol waqıtta qashıp ketip baratırǵan perzent hám onıń kóligi (at yamasa túyeleri) tasqa aylanıp qaladı. Tas – ózgermeytuǵın simvol, gúnanıń máńgi móri bolıp tabıladı.

Sakrallıq kontekstiń qısqarıwı nátiyjesinde ertekte miflik, diniy gúná túsinigi óziniń qatań konfessiyalıq baylanısların joǵaltadı hám ulıwma insanıylıq ideyalar menen biriktiriledi. Mifologiyalıq prozada, ápsana hám ráwiyatlarda húkimdar statusına iye bolǵan ákeniń ǵarǵısın yamasa ananıń náletin hesh nárse menen juwıp bolmaydı hám syujetti bunnan arı qaray dawam etpeydi, sheshimi keleshek áwladlar ushın ibrat sabaǵı bolıp xızmet etedi.

«Bórtip kógergen hasa» motivı "Qaraqshı haqqındaǵı ápsana" syujetinde ushırasadı: Qaraqshı bolıp elge tanılǵan gúnakár adam táwbe etedi. Ǵarrı suwpı (asket) onı azǵırıw ushın oǵan awır wazıypa júkleydi: quwraǵan emen hasanı (yamasa kúygen aǵash bólegin) jerge qadap dizesi menen súyretilip júrip, dáryadan awzı menen suw tasıw arqalı onı suwǵarıwdı buyıradı. Keshirim belgisi retinde hasa gúllewi kerek edi. Kóp jıllıq mashaqatlı miynetten keyin hasa jasıl japıraqlar menen oralǵanda bul ruwxtıń tazarǵanlıǵın (pákleniw, keshiriliw) ańlatadı.

Kúnshillik yaǵnıy tuwısqanlar arasında qızǵanısh, tunǵıshlıqqa talasıw motivi de ertek, ańız-ápsana hám social-turmıslıq dástanlardıń syujet jelisinde jiyi ushırasadı. Bunday áńgimelerde apalar tárepinen sińlisiniń óltiriliwi, yáki aǵalardıń genje uldı óltiriw gúnası súwretlenedi. Máselen, "Gúmis lágen hám altın alma haqqında ápsana"da kúnshillikke berilgen apa-sińliler ózlerinen kishi sińlisine zálel jetkizedi, onı óltirip, toǵayǵa kómip taslaydı. Bul syujet "Abıl hám Qabıl", "Yaqıptıń ulları" haqqındaǵı ápsana syujetlerine tipologiyalıq jaqtan jaqın. Bul sır keyin ala qoy baǵıp júrgen shopan arqalı ashıladı. Óltirilgen qızdıń qábiriniń ústinen qamıs ósip shıǵadı. Qoyshı onnan nay (sıbızǵı) islep shertedi. Sol waqta naydan qızdıń "meni apalarım óltirdi" degen dawısı esitiledi. Bul áńgimeden málim bolǵanınday, gúnánı hátteki jer astında da jasırıp bolmaydı. Bul ápsanada gúná koncepti óziniń diniy funkciyasın saqlap qalǵan.

Juwmaq. Solay etip, eger de mif, ápsanalarda gúná qaytarıp bolmaytuǵın esxatologiyalıq aqıbetke alıp keletuǵın qatań jaza bolıp, ol ruwxıy tárbiya quralı sıpatında xızmet qılsa, ertek mákanında ol syujettiń dinamikalıq rawajlanıwı ushın qozǵatıwshı ózek bolıp xızmet etedi.

Ertekte qaharman ayıptı juwıw ushın kózge kórinetuǵın hám fizikalıq jaqtan oǵada mashaqatlı islerdi isleydi – mısalı, tasqa aynalǵan aǵash bóleklerin eritip jiberiw ushın jıllar dawamında kóz jasın tógedi, yamasa suwdı tamshılap tasıydı.

Folklorda shıǵarmalarında gúná túsinigi tek ǵana diniy ámirlerdi buzıw emes, bálki áyyem zamanlardan qalǵan qadaǵan etiwlerge (tabu) qarsı shıǵıw.

Ápsanalarda gúná hám jaza túsinigi kóbinese qorqınıshlı gúrrińler arqalı ashıp beriledi. Erteklerden ayrıqshalıǵı, bul áńgimeler gúrrińshiler hám tıńlawshılar tárepinen isenim hám minez-qulıqtı bekkemlewge qaratılǵan haqıyqıy gúrrińler retinde qabıl etilgen.

Ápsana, ráwiyat hám ańızlarda múqaddes nárseni ayaq astı etiw, xorlaw gúnası hár dayım anıq hám kóbinese fizikalıq jaqtan kórinetuǵın (vizual) jazaǵa sebep boladı. Bul jaza pútkil jámiyet ushın ibrat mektebi wazıypasın oteydi.

Ádebiyatlar

1. Allambergenov K. Mif, ertek, ańız hám dástan. – Nókis: // Qaraqalpaqstan muǵallimi, 1995, №3-4. 102-118-b.
2. Allambergenov K.Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige" (Genezisi. Janrlıq belgileriniń jetilisiw jolları. Milliy versiyalar tipologiyası): Filol. ilim. dokt. … diss. – Toshkent, 1997.
3. Bahadırova S. Qaraqalpaq xalıq prozası: mif, ápsana, ańız. – Nókis: // ÓzRIAQQB Xabarshısı, 2007, № 1. 107-110- b.
4. Juraev M. O'zbek xalq samoviy afsonalarining tarixiy asoslari: Filol. fan. dokt. … diss. – Toshkent: «Fan», 1996.
5. Juraev M., Shomusarov Sh. O'zbek mifologiyasi va arab folklori. – Toshkent: «Fan», 2001.
6. Juraev M., Norziqulov M. Mif, folklor va adabiyot. – Toshkent: «Fan», 2006.
7. Rahmonov T.L. Qadimgi miflar o'zbek folklori epik motivlarining o'zagi sifatida: Filol.fan. nom.diss. – Toshkent: 1997.
8. Palımbetov K. "Qorqıt ata kitabı" hám qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları. – Nókis: «Bilim», 2010.
9. Чистов К. В. О сюжетном составе русских народных преданий и легенд (Методологические вопросы). // История, культура, фольклор и этнография славянских народов. – Москва: «Наука», 1968.